

DEVONI LUG'OTIT TURK ASARIDA O'RTA OSIYODAGI TOPONIMLARNING QO'LLANILISHI

Sobirov Javoxir Xayrulla o'g'li

Urganch davlat Universiteti Tabiiy fanlar fakulteti

Geografiya yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Tel: +998930901912

Sabirovj75@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarida O'rta Osiyodagi toponimlarga berilgan urg'u hamda ularning qo'llanishi haqida atroflicha qarashlar va ularning metodologiyasi berilgan.

Kirish so'zlar. Toponimlar, Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asari, joy nomlari, geografik atamalar, bir komponentli, ikki komponentli joy nomlari.

Kirish.

Geografiyaga oid atamalar o'zbek tili lug'aviy boyligining muhim qatlami hisoblanadi. Mahmud Koshg'ariyning bu nodir asari bebaho bir qomuski, undan hr bir mutaxassis o'ziga kerakli material topa oladi. «Devon»ni ayni vaqtda qimmatli toponimik asar ham deyish mumkin. Chunki bundan uch yuz-to'rt yuz yil oldin yozib olingan nomlar ham hozirgi talaffuzdan ko'ra qadimgi toponimiyaning dastlabki shakliga ancha yaqin bo'ladi. «Devonu lug'otit turk» esa bundan qariyb 10 asr oldin yozib qotdirilgan. Shuni aytish kerakki, toponim qanchalik ilgari yozib olingan bo'lsa, shunchalik qimmatli sanaladi. Chunki ana shu davrda joy nomlarining fonetik hamda grammatik xususiyatlarida qanday o'zgarishlar ro'y berganini aniqlash mumkin bo'ladi. Mahud Koshg'ariy asarining toponimika uchun ahamiyati undagi joy nomlari bilangina tugamaydi. Toponimlarning etimologiyasi, semantikasini aniqlash hamda grammatik xususiyatlarini hisobga olishda qadimgi etnonimlar, antroponimlar, o'simlik, hayvonlarning o'sha davrdagi nomlari, toponimlarning grammatik tuzilishiga doir mulohazalar g'oyat zo'r ahamiyatga egadir. Bu jihatdan «Devon» nihoyatda boy material beradi.

«Devon»dagi toponimik ma'lumotlarni bir necha turga bo'lish mumkin:

1. «Devon»da tilga olingan joy nomlari.
2. Etnonimlar, ya'ni turli xalq, elat, qabila, urug'l nomlari.
3. Antroponimlar, ya'ni kishi ismlari.
4. Geografik atamalar, o'simlik hamda hayvon nomlari.

5. So'zlamining fonetik va grammatik tuzilishiga doir fikrlar.

Ayni damda biz bu asardan geografik atamalar turidan izlanish olib boramiz.

Tahlil va natijalar.

Izlanishlarimizga ko'ra, «Devonu lug'otit turk»da jami 160 dan ortiq toponim tilga olingan. Shu o'rinda aytish joizki, asarda ayrim joy, ba'zi o'simliklar, hayvonlar nomlari atamalar takroran berilgan. Bunday qaytariqlar hisobga kirmaydi, albatta. Mahmud Koshg'ariyning «Devon»idagi xaritada tilga olingan nomlar to'g'risida Li. Umnyakov, S. Umurzoqov, H. Hasanov kabi olimlar qator asarlar yozganlar. «Devon»dagi nomlarning asosiy qismi O'rta Osiyoga oid turkiy nomlardir. Bu toponimlarning bir qanchalari hamma uchun tushunarlidir. Chunonchi, Oqsoy, Oqterak kabi nomlarni hozir ham uchratish mumkin. Buxoro, Farg'ona, Samarqand, Xo'jand, Xorazm, Talas, Tarim, Sayram, Manqishloq, Issiqko'l kabi toponimlar

deyarli o'zgarishsiz yetib kelgan. Ila, Qorayalg'a, Ala, Ertish kabi nomlar fonetik jihatdan biroz o'zgarib ketgan va hozir Hi, Qorajilg'a, Olay, Irtish shaklida yoziladi. Beshbaliq, Yangibaliq, Tunkand, Yankand, O'zkand kabi shahar nomlari, Badalart, Buqachart, Zanbiat, Qavaqart, Yafg'uart kabi dovonlar, Ikkio'kuz, Qoraqosh O'kuz, O'ungqosho'kuz kabi daryolar etimologiyasiga «Devon»ning o'zidan javob topish mumkin. Bulg'or, Qifchoq, Uyg'ur, Tavg'ach, Yag'mo kabilar etnotoponim, Barsg'on, Barman, Qazvin singarilar esa antrotoponimlardir. Ba'zi bir toponimlarning etimologiyasini taxminan aniqlash mumkin. Chunonchi, ayiq o'sha zamonlarda azig' deb atalgan. Mahmud Koshg'ariy Azig' degan joyni tilga oladi, bu nom «ayiq» degan ma'rioni anglatgan boishi mumkin. Ma'lumki, toponimikada turli afsonalar ham inobatga olinadi va o'rganiladi. Lekin joy nomlari etimologiyasi to'g'risida Mahmud Koshg'ariy keltirgan ma'lumotlami sinchiklab o'rganish zarur.

«Devonu lug'otit turk»dagi toponimlarning biz uchun yana bir qimmatli tomoni ulaming grammatik xususiyatlaridir. Ma'lumki, joy nomlarining etimologiyasidan tashqari grammatik tuzilishiga qarab ham ulaming qaysi tilga, qaysi davrga oid ekanligini ma'lum darajada aniqlash mumkin.

Hozirgi turkiy toponimlarning asosiy qismi ikki va uch komponentdan, ya'ni tarkibiy qismdan iborat. «Devon»dagi joy nomlarining yarmidan ko'pi bir komponentli nomlar. Masalan, Yamak, Yofinj, Alush, Azig4, Abul, Etil, Udun, Yamar, Ala, Urang, Qo'ju, Bukur, Talas, Qabus, Quya, Toman, Koson, Xuzar, Chogla, Barxan, Sabran,

Sitg'un, Tovg'ach, Baijug', Tartuq, Tayiz, Ko'rung, Qazvin kabilar ana shular jumlasidan. Ikki komponentlilar u qadar ko'p emas:

Ikkiko'z, Oqsoy, Oqterak, Olayig'och, Beshbaliq, Yangibaliq, Qorayig'och, Badalart, Buqachart, Boyyig'och, Yulduzko'l kabilar.

Bu toponimlarning birinchi komponenti sifat, ikkinchi komponenti esa ot (geografik atama). Ikki komponentlilar grammatik tuzilishi jihatidan hozirgi toponimlardan farq qilmaydi. Uch komponentlilar esa atigi bir nechta:

O'rungqosho'kuz, Qoraqosho'kuz, To'rig'arttayiz.

Yana shu narsa xarakterliki, «Devon»da qayd qilingan joy nomlarining yarmidan ko'pi ikki bo'lg'indan iborat. Demak, ilgarilari joy nomlari ixcham, sodda bo'lgan. Ko'p komponentli, butun bir iboradan tuzilgan

Yo'ldoshning oti uchgan (Zomin tumani), Amin Mulla pichan chopgan (Boshqirdiston), Hasan toshtergan (Baxmal tumani),

Chukursoyning tangisi (Zomin tumani) kabi mikrotoponimlar esa keyingi davrlarda vujudga kelgan. «Devon»da juda ko'p xalq, qabila, toifa nomlari — etnonimlar tilga olingan. Mahmud Koshg'ariy «Devon»ning bosh qismida turk qabilalari haqida so'z yuritib: bajanak, qipchoq, o'g'uz, yamak, bashg'irt, basmil, qay, yabaku, tatar, qirg'iz, chigil, tuxsi, yag'ma, ig'roq, jaruq, jumul, uyg'ur, tangut, xitoy; kitobning lug'at qismida esa kenjak, arg'u, qayig', bayot, chig'ay (chig'an), sug'doq, uch, qorluq, o'groq, kucha, bulaq, xalach, aramut, turkman, qiniq, salg'ur kabi etnonimlarni ham tilga olgan.

Fikrimcha, toponimika uchun yana bir ahamiyatli manba «Devon»da anchagina uchraydigan etnotoponimlardir.

Aramut (joy nomi), Arg'u (shahar), Bulg'or dengizi, Bulg'or shahri, Kenjak sangir (shahar), Turk (shahar), Tavg'ach (mamlakat), Uyg'ur (viloyat), Yabaqu (suv nomi), Yag'ma (qishloq nomi), Yamak (cho'l nomi) kabilar aslida etnotoponimlardir. Bundan tashqari, doira xaritada ham G'uziya, Qipchoq yurti, Basmil cho'li singari bir qancha o'lkalar tilga olingan. Demak, «Devonu lug'otit turk»dan ayni vaqtda etnonimlar va etnotoponimlar to'g'risida ham juda boy material topish mumkin.

Biroq etnonimlarning etimologiyasi to'g'risida Mahmud Koshg'ariy keltirgan rivoyatlarning hammasini ham to'g'ri deb bo'lmaydi. Masalan, u turkman — «turkmonand», ya'ni «turkka o'xshash», chigil — «chi gil», ya'ni «bu qanday loy», uyg'ur «xud xo'n», ya'ni «o'zi topib yeydigan» degan so'z bo'lib, bu turk qabilalarining nomlari forscha degan xulosani bildirgan. Tanqidiy foydalanilsa, bu ma'lumotlar

etnografiya, shuningdek, toponimika uchun ishonchli va boy material bo'lib xizmat qiladi.

Ismlar va toponimlar qadimdan bir-biri bilan bog'liq. Qanchadan qancha toponimlar kishi ismlari bilan atalgan bo'lsa, bir qancha ismlar toponimlardan kelib chiqqan.

«Devon»dagi kishilar ismlari shu jihatdan qimmatliki, bir necha arabcha ismlarni istisno qilganda, kishi ismlarining deyarli hammasi qadimiy turkiy bo'lib, hozirgi vaqtda iste'moldan chiqib ketgan.

«Devonu lug'otit turk»dagi 60 dan ortiq kishi ismlari orasida xonlarning, pahlavonlarning, urug' boshliqlarining, oddiy kishilarning ismlari, laqablari bor.

Akademik I.Y.Krachkovskiy musulmon mamlakatlarida qullarga va cho'rilarga Yoqut, Zumrad, Kofur (kamfara) kabi asl toshlar yoki xushbo'y moddalar nomlarini qo'yish rasm bo'lgan deb yozgan edi.

Xulosa.

Mahmud Koshg'ariy ham bu fikrni isbotlaydi. Demak, Kumush, Tilla (ba'zan Oltin) kabi qimmatbaho metall nomlari bilan atalgan ismlar ham dastlab qul va cho'rilarga qo'yilgan. Har bir toponimning kelib chiqishi va qo'llanilishi mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mahmud Koshg'ariy "Devoni lug'otit turk" asari I jildi
2. Mahmud Koshg'ariy "Devoni lug'otit turk" asari III tomlik T. -1960.
3. Abdulaxatov.N va boshqalar. Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asaridagi leksik birliklar tadqiqi. Toshkent -2013.